

Махтельд Венкен (Лювен, Бельгія)

ТІЛЕСНА ПАМ'ЯТЬ: ІММІГРАНТСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РОДИНА
(ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ)¹

Два міграційні потоки

Польську Першу панцерну дивізію було організовано в Польщі в 1930-х рр., і вона нараховувала максимально близько 16 тис. вояків². У вересні 1939 р. після нападу Радянського Союзу Дивізія рятувалася втечею з країни й пройшла Південною Європою та Францією. Дивізія допомагала звільнити Північну Францію, Бельгію та Нідерланди 1944 р. Протягом 16 днів вона проходила Фландрією³. Упродовж свого перебування тут, багато вояків закохалися в молодих фламандських жінок. Потому, як дивізійники проминули Нідерланди, вони сподівалися просуватися далі та звільнити Польщу, але в лютому 1945 р. ухвали Ялтинської конференції посилили вплив Радянського Союзу на Польщу. По війні Дивізію направили до Німеччини на два роки як частину окупаційних військ. На час її розформування близько 300 вояків одружилися з фламандськими жінками⁴. Левова частка дивізійників оселилася в містах Фламандії, які вони допомагали звільнити.

Другий міграційний потік складала молоді жінки, котрих депортували до нацистської Німеччини для примусової праці після німецького вторгнення до Радянського Союзу. Це остарбайтерки — переважно українки, хоча траплялися також молоді росіянки й білоруски. Вони були найбільшою групою серед загальної кількості у 2,5 млн радянських робітників і займали майже найнижчу сходинку нацистської расової ієрархії⁵. Під час роботи молоді жінки зустрічали депортованих із Західної Європи робітників — добровольців і військовополонених. Поза роботою будь-які контакти між цими групами було заборонено, але під час роботи траплялися численні романи. Коли закінчилася війна, близько 4000 остарбайтерок зі своїми обранцями-бельгійцями вирішили ліпше податися до Бельгії, аніж бути репатрійованими до Радянського Союзу, де їх могли підозрювати в колаборації⁶. Деякі побралися в Німеччині, але більшість — у Бельгії, де й оселилися⁷.

Коли вони одружувалися, бельгійське законодавство вимагало, аби жінки змінили своє попереднє громадянство на громадянство їхніх наречених. Таким чином,

остарбайтерки стали бельгійками, колишні дивізійники — перемішеними особами (які, значно пізніше, отримали бельгійське громадянство шляхом натуралізації). Шлюб був підставою для того, щоб жінка залишилася в країні, однак від початку були також тимчасові винятки для вагітних (принаймні на 5-му місяці), а також для тих, котрі мали дітей віком менш ніж 19 місяців або з поганим станом здоров'я на час прибуття⁸. Шлюб гарантував право на поселення в Бельгії колишнім остарбайтеркам, але не колишнім дивізійникам. Та якщо бельгійський роботодавець міг забезпечити працевлаштування принаймні на два роки, то колишній дивізійник міг отримати тимчасову роботу й дозвіл на проживання⁹. Підставою залишитися в країні була корисність для бельгійської економіки, що узгоджувалося з думкою про чоловіка як економічно відповідального за свою родину¹⁰. Однак така політика не завжди була на користь колишніх остарбайтерок: хоча й колишні дивізійники, і колишні остарбайтерки були вільними в укладанні шлюбу, але шлюб обмежував можливості жінок, оскільки вони підписували контракт, за яким їхні права залежали від їхніх чоловіків, а колишні дивізійники як голови родин ставали помітнішими в публічній сфері, ніж жінки¹¹. Завдяки цій помітності, серед інших причин, чоловіки-іммігранти сприймалися у своєму оточенні як чужинці меншою мірою, ніж жінки.

Спогади про Другу світову війну й «холодна війна»

Упродовж повоєнного часу мігранти намагалися надати значення тому, що сталося з ними протягом війни, щоб віднайти гармонію (coherence) щодо самих себе й інших¹². Надання сенсу своєму досвіду часів війни через конструювання й артикуляцію репрезентації цього досвіду було способом віднайдення такої гармонії. Йдучи за лінгвістом Г. Портером Ебботом, я називаю таку репрезентацію у словах, образах чи інших практиках «нарративом про воєнну пам'ять» (“narrative on war memory”)¹³. Через репрезентацію (тобто представлення, performing) нарративів вони могли формувати з подій минулого узгоджене та значуще пояснення для сьогодення. Як такі, практики говоріння, письма, плачу тощо могли артикулювати значення, надаване досвіду часів війни.

Після Другої світової війни різні голоси формулювали нарративи про воєнну пам'ять. Протягом «холодної війни» домінантні голоси в артикуляції воєнних спогадів, як-от національні держави та органи громадянського суспільства, формулювали нарративи, які переінтерпретували події Другої світової війни з перспективи поточної геополітичної кризи. Західний світ палко прагнув прирівняти комунізм до нацизму та взяти на себе обов'язок боротися з цією новою, але подібною формою тоталітаризму, тоді як за залізною завісою наголошувалося, що постійна боротьба Радянського Союзу за мир у світі, блискуче продемонстрована під час борні з нацистським режимом, тепер забута Великою Британією та Америкою¹⁴. Ці нарративи могли бути витворені лише тому, що ці голоси свідомо підносили певні аспекти та примовчували інші. У західному світі, особливо у країнах, окупованих протягом Другої світової війни, зусилля було спрямовано на наголошування актів опору

(комуністичного зокрема) проти нацистського режиму, а також на стирання всіх форм колаборації з цим режимом з офіційної пам'яті про війну. Тим часом у країнах Варшавського договору нацистсько-радянський пакт про поділ Центральної Європи не згадувався; дії радянських вояків глорифіковано, а роль американських і британських збройних сил у Другій світовій війні — применшено¹⁵.

Попри суперечливу природу антитоталітарних і антифашистських наративів, вони мали за спільне замовчування «чужинців», іммігрантів зокрема. Герої та жертви, на яких фокусувалися домінантні наративи про воєнну пам'ять, тобто учасники опору й комуністичні мученики, були з різних держав (західних або Варшавського договору), що вважалося вирішальним для їхньої національної ідентифікації¹⁶. Колишні дивізійники й остарбайтерки від початків не знаходили місця в домінантних наративах про воєнну пам'ять, артикульованих у них удома або в суспільствах, що їх прийняли. Однак упродовж тривалого часу колишні дивізійники успішно утверджували своє місце у воєнній пам'яті в Бельгії, і по смерті ветеранів Першої світової війни (оскільки число бельгійських вояків Другої світової було незначним) зображалися як «наші» звиязні визволителі Фландрії та політичні жертви комунізму. Колишні остарбайтерки залишалися менш помітними, і в тих рідкісних випадках, коли їм випадало з'являтися в публічній царині, вони переважно мали захищатися проти негативної стереотипізації їх як політичних опонентів («комуністів»).

Воєнні спогади й тіло

Попри свою помітність у публічній царині, ті, хто пережили війну, почувалися позбавленим слів, коли згадували про досвід тілесних ушкоджень. Вони ставали мовчазними та просто уникали воєнного досвіду тілесних ушкоджень у своїх усних наративах¹⁷. Конструювання наративу про воєнну пам'ять і словесне вираження цього наративу вимагало б проробки минулого (*working through the past*). Ті, хто пережили війну, могли думати, що мовчання сприяє звільненню як від дразливого воєнного досвіду, так і від його руйнівного впливу на їхні повоєнні життя¹⁸. Однак спроби придушення цих спогадів не приводять до їх забуття, оскільки воєнний досвід тілесних ушкоджень шукає артикуляції та залишає свої сліди в сьогоденні невербально¹⁹. Внаслідок цього такий дразливий воєнний досвід, що стосувався тіла, часто пам'ятається тілом і через тіло.

Антрополог Пол Коннертон мав на увазі саме цей тип пам'ятання, коли наприкінці 1980-х запровадив концепт тілесної пам'яті, маючи на меті заповнення прогалини, що її залишив Морис Гальбвакс у своїй теорії колективної пам'яті²⁰. Згідно з Коннертоном, пам'ять — це те, що завжди відбувається через тіло та з тілом. Він стверджує, що дослідники часто ігнорували це і, як наслідок, утверджували упереджені погляди щодо тіла. Лінгвістично, для прикладу, вони розглядали тіло як текст, у якому можуть бути відчитані різні політичні, соціальні й культурні значення. Проте тіло може функціювати як виконавець, як «зберігач минулого»²¹. Тіла можуть пам'ятати представлення²² (*performances*), що проводилися в минулому. Навіть

більше, спосіб пам'ятання таких представлень є понад усе не-текстуальним і часто не-когнітивним²³. Часто тіло пам'ятає минулий досвід, лише роблячи шось. Лише тоді ми усвідомлюємо, що ми пам'ятаємо²⁴. Хорошим прикладом цього є повернення до плавання по одужанні після автомобільної аварії. Хоча перед тим ви вважали плавання за природну річ, воно вже не видається таким, коли доводиться заново навчатися його. Тим не менше, уважно відстежуючи те, що ви власне робите, зовсім несподівано ви відчуваєте, що повторюєте рухи, здійснювані несвідомо так багато разів до того. У цій статті я звузила визначення тілесної пам'яті до способу пам'ятання тілом відчуття ушкодження, яке мало місце протягом війни.

Хоча тілесні спогади є спільною дослідницькою темою для антропологів і психологів, вони становлять проблему також для істориків. Антрополози спостерігають сучасні представлення, що артикують тілесну пам'ять. Але як історики сьогодні можуть досягнути не-текстуальну та часто навіть несвідому артикуляцію тілесних спогадів у минулому? Чи можливо знайти «безсловесні» спогади у «словесних» — написаних й усних джерелах? Чи може історик інтерпретувати їх за допомогою зображень (як-от фільмів чи фотографій), які, можливо, демонструють артикуляцію тілесних спогадів, хоча неможливо знайти там слова, які б сигналізували, що це є саме те, що вони демонструють? Цю увагу до історичного розуміння ґрунтовно дослідив історик Домінік Лакапра.

Лакапра показує, як свідки подій можуть допомогти історикам зрозуміти артикуляцію тілесних спогадів. Протягом часу очевидці могли проробляти свій воєнний досвід ушкоджень тіла й добирати слова, щоб говорити про них. Слухаючи їхні оповіді, можна визначити, які представлення в минулому працювали як артикуляція тілесних спогадів²⁵. У цій статті показано, як колишні вояки Дивізії та колишні остарбайтерки в Бельгії почали свідчити про свої тілесні спогади, за чи без допомоги того, яким чином воєнну травму конструювали й сприймали в їхніх іммігрантських організаціях і родинях. Однак розгляньмо спочатку конструювання воєнної травми протягом процесу оселення колишніх дивізійників і колишніх остарбайтерок у Бельгії.

Конструювання воєнної травми

По війні свідки могли мати труднощі в порозумінні зі своїм воєнним досвідом тілесних ушкоджень. Нині існує тенденція стверджувати, що всі, хто пережив війну, страждали від воєнних травм і є жертвами війни. Однак сьогоднішня чутливість до психологічних страждань мала місце не завжди. У минулому люди відділяли жертв від злочинців на основі моралі. Лише в XIX ст. два цікавих феномени спричинилися до змін. Женевська конвенція 1864 р., запроваджуючи закони гуманності, визнала досвід сучасної війни травматичним — попри те, чи її пережив злочинець, а чи жертва. Потім концепція воєнної травми стала центральною в новій школі психоаналізу, відсилаючи до психологічної школи від дражливого воєнного досвіду, тим самим повністю відкидаючи колишні моральні розрізнення²⁶. Дві події XX ст. також

були вирішальними. 1961 р. справа Айхмана дала можливість бути почутими голосам тих, хто пережив Голокост, потому контрнарратив про Голокост, базований на свідченнях жертв, став на про з різними національними нарративами західних країн, які до того не містили такого складника, як Голокост.

Цей контрнарратив поступово поширився в західному світі, але залишався захищеним у Радянському Союзі та його країнах-сателітах, які вважали всі слов'янські народи жертвами нацизму й тому відмовлялися особливо виокремлювати євреїв як жертв фашистських звірств²⁷. Лише від 1980-х центрально- і східноєвропейську єврейську історію та воєнний досвід було заново відкрито²⁸. Колективна пам'ять досвіду Голокосту ще мала поступитися відкриттю (також замовчуваного) воєнного досвіду тих очевидців війни, про яких тут ідеться. У західному світі контрнарратив про Голокост знову привів до питань про відповідальність за злочини часів війни. Це могло знову запровадити моральні стосунки злочинця – жертви, що існували до того²⁹, однак у 1980-х р. інші події запровадили контрбаланс. Колишні солдати війни у В'єтнамі й американські феміністки успішно боролися за визнання досвіду війни та сексуального насильства; виник концепт посттравматичного стресового розладу (далі — ПТСР), і з'явилися засоби його лікування. Психологічне здоров'я могло бути відновлене через терапію роботою пам'яті, тобто через розкриття не-вербальних воєнних спогадів³⁰. Як віктимність Голокосту, так і діагностування ПТСР тепер є всюдисущими у гадуванні про війну. Йоланде Вітоес (Jolande Withuis), соціолог, дослідник історичної травми в Нідерландах, стверджує, що ця еволюція затьмарила зв'язок між воєнним досвідом і контекстом. Надалі вже нібито не потрібно звертати увагу ані на психологічні здатності індивіда, ані на особливі обставини, у яких досвід було набуто; війна просто спричиняє травму³¹.

Немає нічого дивного в тій увазі, яку соціологи звертали на воєнну травму. Оскільки воєнну травму більше не сприймають як індивідуально набуто, але як набуто колективно; така травма може створювати групи травмованих осіб, а отже, привертати зацікавленість соціологів³². Згідно з думкою соціолога Джефрі Александера (Jeffrey Alexander), колективна ідентифікація з травмою трапляється тоді, коли «члени колективу почувають, що пережиті жахливі події залишили незагойні сліди в їхній груповій свідомості, назавжди закарбувалися в пам'яті та змінили їхню майбутню ідентичність фундаментально та незворотно³³». Від 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні соціологи почали досліджувати травму та перемістили фокус із патології до колективної соціетальної динаміки, маючи на думці, що травма не лише просто існує, але конструюється суспільством. Вони також концентрувалися на способі ведення перемовин щодо визнання, репрезентації, відкидання чи замовчування воєнної травми між різними голосами, що артикують нарративи про воєнну пам'ять³⁴. Позначаючи жертв — людей, що зазнали воєнної травми — не як психологічну, але як соціальну категорію, вони «переходили від психології до історії»³⁵.

Дійсно, до історії, оскільки в осерді цього дослідження — питання про те, чим є для суспільства сьогодні досвід минулого та пам'ять про жертв війни, і як вони

можуть раціоналізувати формування групи навколо спільних значущих пояснень минулого для сьогодення. Або, словами Домініка Лакапри, як історична травма, яка стосується досвіду жертв війни, трансформується в структурну травму, що відсилає до «трансісторичної відсутності», яка конститує певний колектив³⁶. Протягом останнього десятиріччя історичну травму Голокосту та Другої світової війни було використано для створення такої структурної травми, яка підводить фундамент під існування різних колективів, як-от об'єднаної Європи або американського суспільства, яке бореться проти порушення людських прав³⁷.

Універсальна травма війни

Сам по собі воєнний досвід ушкоджень тіла та спогади про війну надалі не сприймаються як такі, що спричиняють травму в (певних) людей, які отримали їх, але виймаються з їхнього контексту та трансформуються в універсальну травму для ширшого загалу, що ідентифікує себе з нею (або принаймні вважається таким, що ідентифікує)³⁸. Воєнний досвід тілесних ушкоджень перетворюється на сьогоднішні наративи про воєнну пам'ять, які можуть функціювати як негативні базові міти (founding myths), як «моральні спробні камені» для спільного європейського ідентифікування або американського суспільства, що діє як моральний суддя геноцидів чи сексуального насильства в усьому світі³⁹. Йоланде Вітоес, своєю чергою, стверджує, що початки процесу полягають в усталенні держави загального добробуту, яка б стимулювала громадський інтерес та відповідальність за досвід тілесних ушкоджень тих, хто пережив війну⁴⁰.

Такі наративи потребують пам'яті очевидців; голос індивідуальних свідків може допомогти людям, які не переживали війну, ідентифікуватися з нею; суворе реалістичне ставлення до війни стає значно ближчою, коли вона пов'язана з персональним. Наразі ми є свідками буму публікацій і документальних фільмів, базованих на викладених спогадах очевидців, концентрованих на травмі та віктимності, й вони легко знаходять читачку чи глядацьку аудиторію по всьому світові за допомогою пов'язаних у міжнародному просторі медіа-каналів⁴¹.

Що частіше пам'ять індивідуальних очевидців подій проникає до публічного простору та привертає увагу, то частіше очевидці можуть уважати за важливе оприлюднювати свій воєнний досвід ушкоджень тіла, щодо якого вони так довго залишалися мовчазними — чи то в результаті свідомого рішення, чи несвідомо. Артикуляції, зроблені їхніми попередниками, а також спосіб інтерпретації цих голосів політиками, режисерами й іншими, надали очевидцям лінгвістичний набір для називання того, що вони раніше не могли назвати. Сьогодні очевидці війни стають все більш свідомими того, що коли (або навіть якщо) вони, артикулюючи свої наративи, фокусуються на воєнному досвіді тілесних ушкоджень, їхні голоси буде почуто. Вони можуть окреслювати свій воєнний досвід у такий спосіб, щоб він мав за вірш панівні наративи, як-от наратив віктимізації тих, хто пережив Голокост. Такі історії допомагають здобути увагу інших і навіть уможливити визнання оповідачів жертвами

війни. Ступінь визнання цих нарративів у публічній царині, що досягається через їх лобювання, значною мірою впливає на спосіб артикулювання чи замовчування пам'яті. Як такі, певні очевидці можуть бути свідомими того, що вони страждали від воєнних травм і тому вважаються жертвами війни, тоді як інші залишаються на маргінесі. Сьогодні дійсно гарячий час для різних раніше не почутих свідків війни, які прагнуть визнання своєї віктимності внаслідок свого досвіду тілесних ушкоджень.

У цьому просуванні віктимності увага до гендерного виміру тілесних ушкоджень, отриманих протягом війни, з'явилася лише від кінця 1970-х рр. Друга хвиля фемінізму оприявила той факт, що жіночих спогадів зчаста бракувало або вони посідали маргінальне місце в офіційних нарративах про воєнну пам'ять⁴². У багатьох випадках, хоча досвід війни був спільним для чоловіків і жінок, комеморація включала лише чоловічий досвід. Для прикладу, французький історик Ганна Даймонд (Hannah Diamond) показала, що французькі жінки так само брали активну участь у русі Опору, як і чоловіки, однак комеморація після війни концентрувалася на організованому опорі, у якому брали участь більше чоловіків⁴³. Досвід війни чоловіків і жінок може також відрізнятися. Досвід тілесних ушкоджень, для прикладу, зчаста не був тим самим для чоловіків та жінок. У конструюванні спогадів після війни ці подібності й відмінності було пропущено через гендерний дискурс, що символічно виражає стереотипи про жінок і чоловіків. Символ Невідомого Солдата містить у собі добротність і славу, що їх виявляють чоловіки для своєї нації. Первинно наголошувалася їхня хоробрість, а не їхні страждання. Через моральний занепад протягом війни та через можливість як добровільних статевих стосунків із німцями, так і сексуальних домагань, пережиті жінками тілесні ушкодження, навпаки, асоціювалися із ганьбою⁴⁴. Тіло жінки символізувало відтворення нації, і сексуальне відхилення від моральних норм означало паплюження самої нації⁴⁵. Тому лінгвіст Гелен Вассалло (Helen Vassallo) стверджує, що через переважну присутність ганьби й табу стосовно жінок-очевидців війни, тіло такої жінки ставало тим, що можна позначити «локусом травми». Позбавлені слів, жінки, які пережили війну, зазвичай могли артикулювати свій досвід лише через практики тілесної пам'яті⁴⁶.

До 90-х рр. ХХ ст. також була помітною відмінність між способом публічної комеморації Голокосту та тим, як різні жінки, що пережили Голокост, артикулювали свої спогади в приватному просторі⁴⁷. У цих офіційних комемораціях не було місця для специфічного воєнного досвіду жінок. Протягом Другої світової війни нацисти трактували жінок у відмінний від чоловіків спосіб, іноді вважаючи їх сексуальними об'єктами, піддаючи їх згвалтуванню або стерилізації⁴⁸. Було висунуто твердження, що різні форми сексуального насильства довго вважалися неспівмірними із «таким жахом», як масове винищення людей; вони просто втрачалися в порівнянні з цим винищенням. Останні дослідження, проте, зазначають потребу інтеграції історії сексуальності в історіюписання, щоб досягти розуміння важливих повоєнних соціальних і політичних трансформацій⁴⁹.

Іммігрантські організації та родини

У цій статті здійснено гендерний аналіз місця, яке посідають тілесні спогади колишніх дивізійників і колишніх остарбайтерок у Бельгії в їхніх родинах й організаціях іммігрантів. Дослідження засновано на 24 біографічних інтерв'ю та включеному спостереженні в організаціях іммігрантів, яке я провела з колишніми вояками Дивізії та колишніми остарбайтерками в Бельгії від липня до лютого 2007 р.⁵⁰

Існує особлива підстава для фокусування уваги на цих двох соціальних категоріях. Унаслідок міграції, організації іммігрантів та їхні родини були цілковито відмінними від моделей у країнах їхнього походження, і, на противагу до ситуації за «залізною завісою», забезпечили певний простір для артикуляції невербальних тілесних спогадів для належних до них осіб.

На відміну від вояків Дивізії, які оселилися в Польській Народній Республіці, колишні дивізійники, що поселилися в Бельгії, протягом років створили низку іммігрантських організацій. Усі вони отримали формальний статус завдяки підтримці панівних в артикуляції воєнних спогадів голосів, як-от бельгійських міських рад. Первинно ці організації, і одна з найбільших — «Коло Бенелюксу» («Benelux Circle») також — концентрувалися на глорифікації звільнення Бельгії Дивізією. Установлюючи різні пам'ятники й беручи участь у різних комеморативних заходах у звільнених містах, вони успішно здійснили героїзацію колишніх дивізійників. Статус цих героїв війни зростав через долучення геополітичної категорії віктимізації, тобто жертв комунізму, але не був понижений внаслідок визнання незручних фізичних і психологічних наслідків, які могли супроводжувати воєнний досвід. Не існувало простору для подання героїв як людей, що перебувають у скруті. «Герої» та (не-політичні) «жертви» вважалися взаємовиключними термінами, і внаслідок цього допускання віктимізації в наративах організацій про воєнну пам'ять автоматично означало б применшування «звитяжності» визвольних дій. Після краху комунізму колишні дивізійники з Бельгії змогли збільшити територію героїзації, включивши Польщу, через зведення монументів, отримання медалей і участь у парадних комеморативних заходах.

Наприкінці 70-х рр. XX ст. нова іммігрантська організація, Бельгійська асоціація колишніх польських вояків (*Belgische Vereniging voor Oud-Strijders* — далі БАПВ), почала вдале лобювання визнання воєнної травми своїх членів у Бельгії. БАПВ збирала біографії членів, які потребували допомоги, і вимагала зрівняння в правах із колишніми бельгійськими учасниками війни, таким чином прагнучи визнання не лише на локальному, але й на національному рівні. Унаслідок цього організація зросла до рівня другої найбільшої іммігрантської організації колишніх дивізійників. Ці чоловіки-іммігранти 1983 р. отримали від бельгійської держави символічне визнання як колишні учасники війни, а 2002 р. — й фінансове визнання.

Оскільки література, присвячена дослідженню «непомітних» груп осіб за комунізму й опозиції за Сталіна висловлює вагомий сумнів щодо того, що громадські

організації колишніх остарбайтерів в Радянському Союзі існували взагалі, вивчення іммігрантських організацій колишніх остарбайтерок у Бельгії є особливо цікавим⁵¹. Радянська влада вела ретельне попереджування появи голосів, що суперечили б офіційному наративу про воєнну пам'ять, і це їй значним чином вдавалося в самому Радянському Союзі⁵². У Бельгії існували формалізовані організації, як-от Союз радянських громадян (далі — СРГ), але ніколи не мали можливості почати лобювання визнання їхньої травми — серед інших причин, через геополітичний контекст та через гендерно позначене сприйняття проблеми, згадане вище. Їхні члени відчували, що їм серйозно заважають артикулювати власний наратив про воєнну пам'ять для зовнішнього світу. Це дослідження сфокусовано на тій ролі, яку відігравав СРГ (якщо відігравав) в артикуляції тілесних спогадів своїх членів усередині самої організації та в їхніх родинях.

Колишні остарбайтерки стали більш помітними в публічній царині після краху комунізму. Німеччина й Австрія були в змозі сплачувати воєнні пенсії останній групі осіб, яких було залучено до її воєнної економіки, — радянським військовополоненим й остарбайтерам. Питання виплат спровокувало зростання академічної зацікавленості у воєнному досвіді цих «забутих» раніше людей, і результати цих наукових досліджень привели до перетворення офіційних наративів про воєнну пам'ять на колишніх Заході та Сході. У колишньому західному світі зміни є помітними поки що лише в Німеччині й Австрії, де всіх чужоземних робітників колективно позначають як «Zwangsarbeiter»⁵³. У колишньому Радянському Союзі розкриття раніше замовчуваного досвіду війни стимулювало дослідження, що їх здебільшого проводили недержавні рухи, як-от «Меморіал», і ці дослідження було використано для просування більшої помітності та для визнання радянських робітників, які «страждали» під нацистським і радянським режимами, а тому заслуговують на статус «жертви двох диктатур»⁵⁴. Оскільки цей процес іде «згори вниз», потрібен певний час, щоб колишні остарбайтери ідентифікувалися із цим процесом. Про воєнний досвід остарбайтерів систематично розповідали медіа протягом кількох років у середині 90-х рр. ХХ ст. у Російській Федерації та Білорусі, а в Україні й до сьогодні, унаслідок чого дедалі більше остарбайтерів починають говорити, але в Бельгії така тенденція відсутня⁵⁵. Те, що деякі колишні остарбайтерки у Бельгії відкрились мені, напевно, є наслідком того, що Голокост все більше функціює як структурна травма для суспільства, частиною якого вони є. Інформацію про воєнний досвід тілесних ушкоджень, яку вони надали мені, насправді рідко або навіть ніколи до того не було артикульовано⁵⁶.

Родини колишніх дивізійників й остарбайтерок у Бельгії та за «залізною завісою» також були відмінними. На відміну від своїх колег, які повернулися додому після Другої світової війни, особи з обох міграційних потоків поборалися із бельгійськими громадянами, з котрими познайомилися протягом Другої світової війни. Їхні партнери знали про умови воєнного життя, через які пройшли мігранти. Унаслідок цього, ці пари не завжди мали свідчити про їхній воєнний досвід, щоб зробити його осяжним. Дослідження Орландо Файджеса «The Whisperers» показує, що

в Радянському Союзі були колишні остарбайтерки, які приховували свій досвід часів війни від власних родин⁵⁷. Більше того, оскільки вагітність або народження дітей було підставою для того, щоб колишня остарбайтерка оселилася в Бельгії після прибуття туди, то спогади про родину часто мають початок у воєнному досвіді.

До речі, працюючи з ними, спостерігаємо динаміку, подібну до конструювання пам'яті про Голокост. Воєнний досвід єврейських і польських чоловіків, серед іншого, просунувся завдяки єднанню цих очевидців війни у формалізованих організаціях, котрі лобювали визнання їхньої групи, тоді як воєнний досвід єврейських і радянських жінок прийшов у публічну царину «згори», виведений на кін дослідниками гендеру. У наступній частині статті використано таке розуміння справи, щоб заналізувати, наскільки іммігранти — чоловіки й жінки — були в змозі артикулювати свої тілесні спогади в двох соціальних утвореннях — їхніх організаціях і родинях, і як ці два утворення взаємодіяли. Спочатку розглянемо зв'язок між героїзацією та віктимізацією колишніх вояків Дивізії, їхні організації та родини, як і важливість зусиль БАПВ з лобювання, що забезпечили визнання історичною воєнною травмою досвіду тілесних ушкоджень їхніх членів. По-друге, зосередьмося на колишніх остарбайтерках у Бельгії, котрі зараз починають словесно артикулювати свої тілесні спогади і таким чином передають інформацію про власну дотеперішню не-вербальну артикуляцію в іммігрантських організаціях і родинях.

Колишні вояки дивізії

7 грудня 1976 р. Стефан Абрам, колишній вояк Дивізії, звернувся до Відділу охорони здоров'я та соціальної безпеки Ньюкасла у Великій Британії з проханням про фінансову й медичну допомогу. 1926 р. Стефан Абрам виїхав із Польщі до Бельгії, де працював у м. Еслені на копальні, розташованій у фламандському Кемпені (провінція Лімбург). Там наприкінці 1930-х рр. він одружився з донькою іншого шахтаря-поляка. Під час Другої світової війни Стефан Абрам став до лав польської Першої панцерної дивізії в Шотландії. 1947 р., коли Дивізія була демобілізована, Стефан Абрам пристав на пропозицію працювати в копальні Великої Британії, залишивши свою дружину та дітей у Бельгії. Лише 1963 р. він повернувся до Бельгії. Оскільки на той час його дружина жила з іншим чоловіком, він винаймав помешкання в Антверпені й існував на шомісячну бельгійсько-британську пенсію, яку вважав замалою. Стефан ніколи не подавав документів на бельгійське громадянство, бо перед Другою світовою війною був польським підданцем, а потому отримав статус переміщеної особи.

Стефан написав до Ньюкасла про свій воєнний досвід, описавши, як він бився проти вермахту біля Каналу Альберта поблизу Гента. За його версією, але не відповідно до реальності, він самотужки захопив канал за допомогою лише кулемета. Він писав далі своєю англійською:

«Того дня в мене там був нещасний випадок і хоча я не загинув, але я радше був би у в'язниці, я не хотів би бути страждальцем, яким я є сьогодні. Відтоді прагнув звільнитися

від того, що я в небезпечі, куди б я не йшов, бо був ніби мертвим. Сьогодні я потребую негайного захисту, і я нічого не можу отримати»⁵⁸.

Стефан написав слово «нешасний випадок» і далі не розкрив його зміст. Такий спосіб дії є спільним для людей, які мають воєнний досвід тілесних ушкоджень. Описуючи те, що сталося, вони зазвичай розвивають розповідь про супровідні обставини, але тільки зрідка розповідають про досвід сам по собі⁵⁹. Оскільки Абрам звертався по допомогу, а нижче в листі він був дуже точним в описі власних хвороб, згадуючи, що він страждав на бісиноз⁶⁰ через 30-річну роботу в копальні, можна подумати, що нещасний випадок, про який він згадує, завдав не фізичної шкоди, а психологічної, що було також потверджено теперішнім президентом БАПВ⁶¹. Слово «в'язниця», яке він ужив, лише потверджує цю тезу. Стефан став до лав Дивізії в Шотландії і брав участь лише у визвольному просуванні Західною Європою, протягом якого жоден дивізійник не потрапив до німецького полону. Слово «в'язниця», яке вживає Стефан, радше стосується відчуття вимушеного мовчання⁶². А саме — мовчання внаслідок пам'ятання випадку на Каналі Альберта, оскільки виглядає так, що Стефан хотів сказати про більші страждання в час написання («сьогодні»), ніж якби він помер там під час війни. Стефан усе ще боровся з проробкою цього воєнного досвіду на каналі (його мовою «прагнув звільнитися») і натякнув, що йому не вдалося цього подолати. Ще раз він використовує смерть як метафору для опису цих почуттів. Після «нешасного випадку» він не міг продовжувати жити. Натомість він постійно відчував небезпеку круг себе («...я в небезпечі, куди б я не йшов»).

Лист Стефана є волянням про допомогу («я потребую негайної допомоги»), у якому помітно, що колишній вояк знав, що його повідомлення важко передати («я нічого не можу отримати»). Не зрозуміло, чому Стефан Абрам не отримав медичної чи фінансової допомоги від Ньюкасла, адже Велика Британія охоче пропонує фінансову допомогу колишнім воякам Дивізії, котрі оселилися там по Другій світовій війні. Відділ охорони здоров'я та соціальної безпеки Ньюкасла, можливо, відмовив на підставі територійного принципу; зрештою, Стефан провів більшу частину життя в Бельгії. Він вийшов на нову організацію БАПВ в Антверпені, щоб попросити розв'язати свою проблему в Бельгії. Організація з'ясувала, що Стефан Абрам не може отримати допомоги від бельгійської держави, оскільки вона надає допомогу лише колишнім чужоземним воякам, підпорядкованим бельгійському командуванню, або учасникам бельгійських сил Опору. Тому БАПВ започаткувала акцію солідарності для збирання грошей та організації повсякденного догляду для Стефана. Протягом останніх років його життя члени БАПВ доглядали за ним та підтримували його фінансово⁶³.

Аналіз свідчень доводить те, що членство у БАПВ респондентів у минулому позначилося на способі, у який вони переповідають про воєнний досвід тілесних ушкоджень сьогодні. Погляньмо на випадки двох колишніх дивізійників: один з них завжди був членом БАПВ, а інший вступив до «Кола Бенелюксу».

Колишній вояк дивізії, член БАПВ, змалював своє тілесне ушкодження наступним чином. На питання, коли Домінік (респондент) уперше відвідував Поль-

шу по війні, він відповів, що це було після отримання бельгійського громадянства, але чомусь інтерпретував питання як таке, що мало політичний підтекст. Факт відвідування Польської Народної Республіки функціонував серед колишніх дивізійників як головна ознака, що відділяла хороших «вільних поляків» від поганих «комуністів»⁶⁴. Оскільки БАПВ мала контакти з польським консульством у Бельгії, Домінік боявся бути потрактованим як симпатик комунізму. Тому він далі сказав, що цей поділ був для нього маловажливим, оскільки — далі впросто захищувати його цілком:

чесно кажучи, двадцять років тому
я не хотів перейматися політикою
оскільки я був напружений через голову
через ці вуха
але найнезвичайнішим було те,
як вночі хтось починав допитувати мене
сюди, додому прийшов, потім я сказав:
«Я не ГОВОРЮ про це
я не хочу про це ГОВОРИТИ
і я не МУСИВ говорити про це!»
про операцію і про те
і мій вітчм сказав:
«не роби цього,
оскільки лікар є чорний [колабораціоніст. — *М. В.*]»
він сказав: «Він тебе вб'є!»
і я мав друга
він мешкав недалеко звідси
і він пішов на операцію
у нього була майже та сама хвороба, що і в мене
і він не повернувся з лікарні
і я сказав: «Мене вони не побачать у своїй лікарні!»
але тепер це стало нормально
дззззз!!!!
фактично, я став
постійно чути дзвін⁶⁵

Домінік, як він говорить про це сьогодні, перші двадцять років свого перебування в Бельгії переймався не тим, чим, на його думку, цікавився інтерв'юер (і що було головним у писемних джерелах організацій колишніх дивізійників у Бельгії), тобто протиставленням «вільних поляків» і «комуністів», але проблемами своїх вух. Слова «але найнезвичайнішим було те» утворюють перехідний рядок. Домінік наразі хоче пояснити, як він жив зі своєю тілесною пам'яттю раніше. Він називав той спосіб діяння в минулому «незвичайним», що може означати, що він працював над тим, як давати собі раду з «цими вухами» протягом років, а нині, здатний говорити про це,

думає інакше. Так само, як і Стефан Абрам, однак, він усе ще не в тому стані, щоб розкривати свій воєнний досвід; він зазначає: «з головою», «з вухами», але не заглиблюється в те, що зазнали вуха чи що спричинило ваду слуху.

Домінік далі розгортає ситуацію. Він свідчить, як «хтось» прийшов до його дому й говорив про його ваду слуху. Ця дія негайно дала Домінікові відчуття того, що його «допитують», навіть у такому безпечному місці, як його власний «дім». Його реакцією була гнівна відмова від подальшого спілкування (виражена в риторичних повторах «я не ГОВОРЮ про це я не ХОЧУ про це говорити і я не МУСИВ говорити про це!»). «Хтось» із опису Домініка запропонував йому прооперувати вуха. Це стало зрозуміло по тому, як Домінік сформулював свою відмову від такої операції. Домінік використовує слова свого вітчима для вияву причини відмови — можливо, тому, що він насправді пам'ятає їхні розмови, а можливо, лишень для того, щоб надати вагомості власній точці зору. Вітчим Домініка звинуватив місцевого лікаря в колаборації («чорний»), і відповідно — як опонента Домініка. Спосіб використання часів дієслів тут є важливим. Лікаря звинувачено не за те, що він «був» колабораціоністом у часи Другої світової війни; для його вітчима, принаймні згідно сьогоdnішніх слів Домініка, він усе ще перебуває в описаній ситуації. Використовуючи теперішній час, Домінік виявляє, що в повоєнні роки він продовжив структурувати своє життя за допомогою воєнних категорій. Сучасні дослідження пам'яті вже продемонстрували, що розрізнення між минулим і теперішнім, для прикладу, у формі правильного вживання часів дієслів, є одним із кроків у проробці травми. Вибух різних часів, отже, показує, наскільки особа продовжує описувати теперішнє з використанням структур із минулого⁶⁶. Як і протягом Другої світової війни, світ Домініка був поділений на колабораціоністів та решту.

Для оповідача очевидно, що лікар був колабораціоністом, який «убив» би його, цитуючи ще раз воєнну лексику Домініка. Він веде далі: «і» він мав друга з подібною вадю слуху, який погодився бути прооперованим тим лікарем і помер під час операції. Домінік не згадує досвід свого друга як послідовний епізод, як передбачає це «і». Навпаки, досвід його друга виконує функцію ілюстрації того, що він вважає безперечним мстивим вчинком лікаря. Унаслідок цього Домінік вирішив не згоджуватися на операцію. Тут він показує, як він дозволяє тому способові поділу світу за воєнними категоріями зумовлювати його сьогodнішні вчинки. Вада слуху мала залишитися, як і була. Але з плином часу те, що Домінік називав «напруженням» («напружений через голову») зникло; жити з цим стало «нормальним». Ця нормалізація також зробила Домініка здатним артикулювати свою тілесну пам'ять словесно й навіть спонтанно розповідати про неї протягом інтерв'ю у відповідь на питання, яке її не стосувалося⁶⁷.

Колишні вояки Дивізії, які не належали до БАПВ, по-іншому артикулювали свій воєнний досвід. Далі подано для прикладу інтерв'ю з Чеславом Кайпусом (Czesław Kajpus), яке відбулося 7 листопада 2005 р. Хоча його дружина була вдома, вона віддала перевагу спілкуванню з другом родини, який саме завітав, а отже, не долу-

чилася до нашої бесіди. Чеслав був у балакучому настрої і надав детальний хронологічний опис його війни, зображаючи себе як героя та ілюструючи цей опис вступним текстом:

що я пережив!
Сибір
торпедування
і ще багато більше⁶⁸.

Невдовзі після радянського вторгнення до Польщі 1939 р. Чеслава захопили й помістили до табору військовополонених у Північній Росії. Коли Німеччина вторглася в Радянський Союз 1941 р., Сталін приєднався до союзників, звільнив польських військовополонених і дозволив їм на радянських теренах під орудою Владислава Андерса сформувати польську армію. Хоча більшість колишніх полонених могли рухатися в складі армії Андерса Туркменістаном, Іраном, Іраком і Палестиною до Італії, де вони могли битися під Монтекасіно, декого було відправлено до Південної Африки, а звідти до Великої Британії, де вони приєдналися до польських вояків на Заході (польської Першої панцерної дивізії). У вересні 1942 р. Чеслав відплив на борту «Лаконії», що прямувала до Великої Британії. На півдорозі, у південній частині Атлантичного океану, поблизу о. Вознесіння судно торпедувала німецька субмарина. Чеслав був серед тих 975 шасливців, які вижили, — з-поміж загальної кількості 3254 пасажирів. Його порятували німецькі (!) моряки й доправили до табору полонених у Марокко. Дещо згодом, того ж року, після вторгнення союзників до Африки, Чеслава звільнили й доправили до Шотландії, де він вступив до польської Першої панцерної дивізії. Чеслав розповів «багато більше» про те, як він воював у Франції, Бельгії та Нідерландах — усе в тому ж піднесеному стилі. Усе викладене цілковито узгоджується з тим, що він раніше написав у книзі⁶⁹. Зранку того понеділка Чеслав переконливо довів, що він є героєм тієї війни.

Дещо пізніше в документальному фільмі «Vechten voor geen Vaderland» («Воюючи за неіснуючу Батьківщину»), знятому бельгійським режисером Бартом Верстоктом (Bart Verstoekt) з нагоди 60-ї річниці визволення, Верстокт також інтерв'ював Чеслава, цього разу в присутності його дружини, і подав такий епізод:

Дружина Кайпуса: дуже неприємно про це говорити
але коли він спав
це завжди було так (вона трусить всім тілом)

Чеслав Кайпус: я розкажу вам, чому
ви знаєте
на моєму танку був М-50
потужний кулемет
обов'язком командира танка було саме
використовувати його згори вниз
і це провокує, звісно, сильний шок

і
 від часу до часу
 мені, можливо, снилося, що я
 я не відчував цього
 але коли вона каже, то я робив це⁷⁰.

Дружина Чеслава Кайпуса показує звичайний наратив її чоловіка в іншому світлі, ніж він був артикульований під час інтерв'ю авторові та в його книзі. Його дружина знала, що її слова насправді не вписуються в героїчну історію чоловіка, оскільки вона почала зі слів «дуже неприємно про це говорити». Пояснюючи цю неприємність, вона не заглиблювалася далі імітації нічного поведження тіла її чоловіка, чудово знаючи, що це був наслідок війни — оскільки вона згадала про це в інтерв'ю. Вона, певно, не знала причини дрижання її чоловіка, імовірно, що вони ніколи не говорили про це, або вона, можливо, уважала неприйнятним ділитися такою суто особистою інформацією з інтерв'юером.

Чеслав, навпаки, бажав пояснити, що відбувалося. Після викладу воєнного досвіду у своїй спокійній і логічній манері оповіді, він намагався пояснити, чому цей досвід порушував його сон по війні. Тут рівний плін сюжету його оповіді перервався, і Чеслав далі лише поєднував погано пов'язані групи слів, спрямовані на те, щоб пом'якшити жест його дружини: це траплялося «від часу до часу», це було уві сні («я спав»); він навіть сумнівався, чи це відбувалося («можливо»), це було не боляче і позасвідомо («я не відчував цього»). Лише після додавання цих нюансів Чеслав був готовий погодитися з дружиною, хоча й за допомогою непрямой мови («вона каже, що я робив так»)⁷¹.

Документальний фільм Верстокта центрується на свідченнях колишніх вояків Дивізії. Він подає переважно звичайні події, і лише хвилину фільму приділено тому, що режисер називає «непроханими візитами війни» в повоєнне життя. Цікаво, що з метою представити це він надає слово дружинам колишніх дивізійників — єдиний раз протягом усього фільму⁷². Йому явно потрібні жінки для того, щоб відкрити темний бік воєнного досвіду, тобто розірвати героїчний наратив їхніх чоловіків про воєнну пам'ять. Щоби проілюструвати спосіб, який дозволяє впоратися з воєнним досвідом тілесних ушкоджень, Верстокт пропонує глядачам три дуже коротких фрагменти інтерв'ю. Цікаво, що у двох випадках, де дружини були присутні, колишні дивізійники були членами «Кола Бенелюксу». Лише чоловік, який свідчив самостійно про воєнний досвід тілесного ушкодження, не мав такого членства.

Аналіз проведених автором інтерв'ю свідчить, що членство респондентів або в «Колі Бенелюксу», або в БАПВ впливає на те, як вони сьогодні пам'ятають воєнний досвід тілесних ушкоджень. Від 70-х рр. ХХ ст. до сьогодні БАПВ лобювала визнання воєнного досвіду тілесних ушкоджень своїх членів, тоді як учасники «Кола Бенелюксу» затято трималися наративу про воєнний героїзм. Колишні члени БАПВ словесно артикулювали свій воєнний досвід тілесних ушкоджень, тоді як члени «Кола Бенелюксу» воліли мовчати про це, доки їхні дружини не звернули увагу своїх чоловіків на ці спогади. Іммігрантські організації, таким чином, можуть мати

вплив на артикуляцію тілесних воєнних спогадів своїх членів. Як показує участь жінок, однак, не лише організаційне членство, але також і родини можуть як полегшити, так і стати на заваді артикуляції тілесних воєнних спогадів. Як ми надалі переконаємося, спосіб поводження з воєнним досвідом тілесних ушкоджень, до якого вдаються колишні остарбайтерки в Бельгії, є дуже відмінним.

Колишні остарбайтерки

Я статті отримала можливість призначити зустріч із Сенді за сприяння почесного консула посольства України в Бельгії, Володимира Котляра, мігранта, який протягом років створив розгалужену мережу зв'язків між мігрантами з України. Консул Котляр є близьким другом Сенді, колишньої остарбайтерки, що оселилася в Бельгії по Другій світовій війні. Коли автор і Котляр зайшли до помешкання Сенді в Ла Лувієре (La Louvière) 14 лютого 2006 р., то побачили різні іграшки, що лежали скрізь у її кімнаті. «Будь ласка, не звертайте увагу, — сказала Сенді, проводячи нас до кухні, — я завжди тримаю їх для моїх онуків»⁷³. У кухні ми побачили чоловіка віком близько 50 років, який представився (тут явживаю псевдонім — Макс); я припустила, це був батько онуків Сенді. Між Володимиром Котляром, Максом і Сенді завелася розмова. Консул Котляр і Макс заохочували Сенді послідовно розповісти про її батьків, життя в Німеччині й міграцію до Бельгії⁷⁴. Потім Сенді розповіла про те, як вона потрапила до школи перукарів невдовзі після прибуття до Бельгії та згодом стала самостійним перукарем⁷⁵. Далі протягом інтерв'ю вона розповіла, що її перукарський салон є своєрідним місцем зустрічі, куди приходять її подруги — колишні остарбайтерки, що оселилися в ширшій окрузі — зі своїми дітьми, щоби підстригтися й погомоніти⁷⁶. Вони також постійно прохали Сенді посидіти з дітьми, котрих залишали в салоні, щоби піти по закупи до крамниці⁷⁷. Невдовзі, як вона це розповіла, Макс вибачився, бо мусив іти. Коли ж консул Котляр і Макс прощалися, Сенді нахилилася до автора й прошепотіла, метушливо торкаючись скатертини:

на лихо, у Німеччині
вони робили пункції
після того я ніколи не могла мати дітей
я була стерилізована
я все ще була молода
я, що так сильно люблю дітей
мені подобалося би мати принаймні четверо

Я бачила, що вона почувається незручно і намагається приховати цю незручність, підливаючи трохи чаю до моєї чашки перед тим, як додати:

він (Макс — *М. В.*) завжди добрий,
я була одружена протягом сорока шести років,
потім мій чоловік помер

тоді я залишилася зовсім сама на три роки
і потім я познайомилася з його вітчимом
він був зі мною п'ять років, а потім теж помер
але Макс не покинув мене
він продовжує приходити, зі своїми дітьми і таке інше⁷⁸

Через відхід Макса природний плин спілкування було перервано. Сенді використала цей час, щоби поділитися тим, чого, певно, було неможливо висловити в компанії. Оскільки до того консул і Макс своїми запитаннями задавали напрямок викладові її життєвого шляху, тепер вона перебрала на себе керівну роль і протягом менш ніж кількох секунд переструктурувала час і важливість тем у відмінний спосіб. Сенді хотіла чітко пояснити свої зв'язки з Максом, який до того не був точно представлений, бо він лише назвав своє ім'я. Щоб пояснити, що Макс є не її сином, а пасинком, Сенді почала розповідати, що її стерилізували в часи Другої світової війни. Вона говорила дуже загальними фразами про той військовий досвід, не бажаючи або не будучи здатною описати те, що трапилося понад 60 років тому. Так само, як і Домінік Лакапра, історик Гізела Шварце виявила, що очевидці подій замовчують свій справжній військовий досвід. Шварце досліджувала писемні свідчення остарбайтерок, які народжували дітей у спеціальній клініці для матерів у Вестфалії протягом Другої світової війни, і виявила, що вони описують життя в клініці дуже детально, але жодна з них не написала про головний досвід — власне про пологи⁷⁹.

Замість того, щоб сфокусуватися на тому, що сталося з нею протягом Другої світової війни, Сенді відкрила мені, як боляче було для неї опісля жити з наслідками війни. Через вислови («після того я ніколи не могла мати дітей», «я, що так сильно люблю дітей», «мені подобалося би мати принаймні четверо») та жести (шепіт, метушливі доторки до скатертини та наливання чаю), вона намагалася артикулювати те, як вона поводить себе зі своїм військовим досвідом тілесних ушкоджень. На противагу до того, як Сенді говорила в інтерв'ю перед тим, відповідаючи на питання консула й Макса щодо дат і речей, які, як вони знали, Сенді робила в минулому, вона вперше й востаннє протягом інтерв'ю використала тему родини, щоби структурувати час хронологічно.

Шепіт Сенді витлумачує в іншому світлі те, що вона робила й говорила в інтерв'ю до того. По-перше, з-поміж усіх колишніх остарбайтерок, яких було опитано впродовж польової роботи, Сенді була єдиною, що концентрувалася на своїй освіті після поселення в Бельгії. Тоді як інші вже були чи невдовзі мали стати матерями, що на практиці було завадою подальшій формальній освіті, Сенді знала, що вона не може мати дітей, і вважала це важливим чинником для подальшої кар'єри. Не дивно, що вона детально говорила про перукарську школу.

Її фахова діяльність, по-друге, не лише уможливила зустрічі колишніх остарбайтерок у Ла Лувієре, створюючи таким чином неформальне іммігрантське товариство, але також дала Сенді можливість упоратися із драматичним досвідом стерилізації. Виявилося, що сидіти з дітьми за няню та підстригати волосся в дітей її подруг —

свідомо чи ні — було рятівною стратегією поводження з її воєнним досвідом тілесних ушкоджень у повоєнний час. Це свідчить, як такі стратегії можуть мати місце лише через тілесні практики в соціальних групах; Сенді потребувала інших людей, і саме певних інших людей, як-от: діти її подруг-остарбайтерок. Усі її подруги прашували в Німеччині та знали, що досвід тілесних ушкоджень міг включати стерилізацію. Це була реальна перспектива, з якою вони існували протягом Другої світової війни, і вони не мали/не хотіли говорити про це в повоєнний час. Опікуючись дітьми її подруг, Сенді могла давати раду фактові відсутності дітей у власному повоєнному житті. Це дало їй можливість артикулювати свою тілесну пам'ять без її висловлення. Так само, як хтось усвідомлює свої плавальні рухи, повертаючись до плавання після автомобільної аварії, Сенді могла згадувати, що була позбавлена можливості мати дітей протягом повоєнного життя через її досвід стерилізації, коли вона підрізала волосся дітям своїх подруг. Через особливий характер воєнного досвіду тілесного ушкодження Сенді, тобто нездатності до народження, вона знайшла спосіб практикування тілесної пам'яті цього досвіду в соціальному контексті: серед дітей її подруг-остарбайтерок.

Протягом років, по-третє, Макс заповнив відсутність дітей у родині Сенді, оскільки завдяки її другому шлюбові в родині з'явилася дитина. Шляхом дій (іграшки, що лежать навколо) та висловів, що узагальнюють його поведінку («але Макс не покинув мене», «він продовжує приходити, зі своїми дітьми і таке інше»), вона стверджує, що Макс поводить себе так, як зазвичай поводить себе член родини, і що він фактично для неї як син. Цікаво, що коли консул Котляр пізніше приєднався до нас за столом, спілкування продовжилося, як і раніше, начебто Сенді нічого не прошепотіла.

Відсутність дітей була наслідком минулого досвіду ушкодження тіла Сенді, яке жило далі в майбутньому. Природа її воєнного досвіду змусила артикулювати свою тілесну пам'ять у соціальних групах, чи то в родині з Максом, чи то в неформальній іммігрантській організації (серед групи подруг, які жили в подібних умовах). Сенді потребувала такого дитячого оточення, яке символізувало можливість репродукції і в якому вона могла — свідомо чи ні — артикулювати свою тілесну пам'ять неможливості репродукції у не-текстуальних практиках. Виховання або турбота про дітей, виражені в практиках підстригання волосся чи сидіння з дітьми за няню, стали її шляхом практикування тілесної пам'яті.

Те, що відбувалося у перукарському салоні Сенді, подібним чином практикувалося в СРГ в Антверпені. Під час розмов з різними жінками на кількох зустрічах, які я відвідувала восени 2006 р., з'ясувалося, як члени цієї організації практикують тілесну пам'ять, роблячи певні спільні справи. Для прикладу, Деббі дала мені певний поштовх для дослідження, коли розповідала, якої форми набули репетиції хору СРГ. Її історія концентрувалася на жінках-учасницях хору, доки вона коротко не проходила про чоловіка, присутнього на зібраннях. Коли я попросила це уточнити, відбувся наступний діалог:

Я: ви говорили про чоловіка, який також прийшов в організацію. Навіщо?

Деббі: вони приходили, щоби забрати своїх дружин
вони сиділи і грали в карти
коли ми [жінки — *пер.*] разом, то ми окремо [від них — *пер.*]
чоловіки грають в карти та чекають, поки це закінчиться
а потім вони забирають своїх дружин додому

Я: чи багато чоловіків приходило?

Деббі: ні, тільки ті, що живуть поблизу
звісно, не від початку [зібрання — *пер.*], оскільки вони дивляться за дітьми вдома
вони не можуть піти
ті, що без дітей, приєднувалися до дружин

Я: отже, тут були люди, що не мали дітей?

Деббі: Так, були
небагато, але були (...)
але ми не говорили про це
чому вони не мали дітей⁸⁹

За кілька місяців, що я провела з членами СРГ, мені вдалося налагодити добрі стосунки з керівником хору Деббі. Відчувалося, що іноді Деббі пропонувала можливість ставити особливі запитання про ті аспекти, які лишилися неартикульованими в її історіях та історіях інших членкинь. Протягом цитованого вище інтерв'ю, я вперше й востаннє відчула, що можу ставити представниці СРГ загальне питання про те, чи їхні членкині можуть мати дітей, хоча все ще побоювалася, що Деббі після того закрийється і знеохотиться до бесіди. Вона не вчинила так, хоча пауза в розповіді й той факт, що після цих слів вона змінила тему розмови, показують, як їй важко відповідати на це питання⁸¹.

Розмова з Деббі виявила для мене, що мати дітей чи не мати їх — це чинник, який визначає практики представниць організації та їхніх чоловіків, хоча вони ніколи не говорили про це. Чоловіки, що не мають дітей, у змозі прийти й забрати своїх дружин, тоді як інші залишаються вдома і дбають про дітей. Слова Деббі навели на думку, що, можливо, колишні остарбайтерки діяли подібним чином у розподілі обов'язків усередині організації. Тому я збрала всю можливу інформацію про те, чи члени СРГ в Антверпені (як теперішні, так і колишні) мали дітей, чи ні, а потім порівняла її з відомостями з єдиної збереженої приватної колекції бюлетенів СРГ⁸², «Радянський патріот» («Советский патриот»), пізніше «Патріот» («Патриот»)⁸³. Я шукала зв'язок між наявністю дітей у кожній із жінок та її участю в діяльності організації. Не дивно, що бездітні мали більше вільного часу, а отже, частіше брали участь у керівництві організацією, ніж жінки з дітьми. Однак удалося також з'ясувати, що бездітні були особливо залучені до заходів, які проводилися для дітей їхніх товаришок, як-от до щорічного дитячого свята Діда Мороза, роботи дитячого хору та до Дня Матері⁸⁴.

Багато організацій надають публічний простір, де їхні представники разом із членами своїх родин можуть тішитися з родинного життя. Любительські футбольні клуби не лише грають у футбол, але й мають свої усталені родинні зібрання. Однак у випадку СРГ жінки з особливим спільним минулим зустрічаються регулярно. Оскільки

ки всі знали той факт, що бездітність могла бути спричинена стерилізацією під час війни, родинні зібрання СРГ мали іншу атмосферу. Розклад заходів СРГ передбачав постійні випадки того, що дітей «вимінювали» або «поділяли між усіма». Практика організації нянчення дітей або дитячих свят була наслідком домовленості, що відображає спільну пам'ять про воєнний досвід, досвід, який дійсно був особливим у кожної колишньої остарбайтерки й ніколи не артикулювався словесно, а проте був беззаперечно присутній у кожній чи то у вигляді фактичному (у матерів) чи уявному (у деяких з-поміж бездітних). Як такий, СРГ став засобом поширення родинного життя на цих бездітних, оскільки заповнював брак дітей і надавав таким чином можливість артикулювати значення їхнього воєнного досвіду тілесних ушкоджень у практиках, відмінних від словесних. Можна, таким чином, стверджувати, що СРГ функціює як заміщення родини, як простір, що дає можливість усім, хто пережив подібні воєнні злигодні, практикувати й відтворювати тілесну пам'ять.

Я намагалася унаочнити те, що колишні остарбайтерки в Бельгії, чия діяльність я досліджувала, практикували тілесну пам'ять не лише власного тіла. Протягом зібрань організації та в родинних спогадів ставали соціалізовані тими, хто жив у тих самих умовах війни і тому знав, який потенційний воєнний досвід тілесних ушкоджень могли зазнати їхні подруги чи партнерки. Вони не мали говорити про те, чому їхні товаришки не мають дітей, просто знаючи, що це могло бути спричинене тим, що сталося з ними під час Другої світової війни. У таких соціальних утвореннях діти — фактичне свідчення репродукції — могли бути артикуляцією тілесної пам'яті про ушкодження репродуктивного здоров'я. Шляхом такої невербальної артикуляції діти ставали продовженням жіночого тіла, і тілесна пам'ять могла практикуватися завдяки присутності її власних або чийось дітей.

Замість висновку

Цю статтю сфокусовано на зв'язку конструкції чужості (*foreignness*) та помітності іммігрантів із країн за «залізною завісою» (жінок і чоловіків) у Бельгії та на способі артикуляції тілесних спогадів іммігрантами в їхніх організаціях і родинних. Розглянувши динаміку зв'язку між героїзацією та віктимізацією в наративах колишніх вояків Дивізії, які є «помітними», я показала, що лобювання силами БАПВ визнання історичної воєнної травми допомагає її членам сьогодні артикулювати свої тілесні спогади, тоді як інші потребували допомоги своїх дружин, щоб артикулювати воєнний досвід тілесних ушкоджень. Я концентрувалася на тому, як «непомітні» колишні остарбайтерки в Бельгії відкривають свої тілесні спогади в розповідях після краху комунізму, виявляючи, що раніше вони практикували тілесні спогади в родинних й іммігрантських організаціях, до того ж останні функціювали як заміщення браку дітей у родині.

Процес переживання досвіду тілесної пам'яті серед тих, хто пройшов випробування війною, є гендерно-специфічним й особливим для різних соціальних утворень. Це також може бути визначальним чинником для передавання спогадів

очевидців війни наступним поколінням. Спосіб передавання спогадів очевидців війни своїм дітям показує, як вони бажали (або навіть не бажали), щоб цей досвід пам'ятався, і як вони таким чином визначають, як цей досвід може й буде пам'ятатися. Такі практики передавання відрізняються в чоловіків і жінок, й інформація про те, як такі практики функціують у соціальних утвореннях, наголошує те, що залишиться від очевидців війни після їхньої смерті. Форма передачі також значним чином зумовлює те, чи буде воєнні спогади переформовано з особистої до культурної пам'яті, тобто пам'яті, у якій діти наладуть голос воєнному досвіду своїх батьків по їхній смерті. Наскільки ці діти будуть говорити волею їхніх батьків, навпаки, знає впливу сучасних домінуючих наративів про воєнну пам'ять у публічній царині. Ось чому я закликаю до подальших досліджень гендерно-специфічних практик передавання пам'яті свідків війни в іммігрантських організаціях і родин.

Архівні джерела

Archive the Belgian Aliens Police

Archive Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, далі SOMA (Центр історичних досліджень і документування війни та сучасного суспільства)

Archive BVPO, Scheidreef 15, Kapellen

Польові дослідження

Інтер'ю з 12 колишніми вояками Дивізії та 12 колишніми остарбайтерками

Включене спостереження в Союзі радянських громадян протягом шести місяців, 2006–2007

Формальні й неформальні бесіди з різними респондентами протягом останніх чотирьох років

Періодичні видання

«Советский патриот. Орган Центрального правления союза советских граждан в Бельгии.

Le Patriote Soviétique. Revue Bimensuelle de l'Union des citoyens soviétiques en Belgique».

№ 3/12-13 (від 11.1947), Російська національна бібліотека

№ 19/13 (367) (від 1964), № 23/453 (від 6.1968), № 26/516 (від 4.1971), № 26/517 (від 5.1971),

№ 26/518 (від 6.1971), № 26/521 (від 9.1971), № 26/522 (від 12.1971), № 27/523 (від 1.1972),

№ 27/530 (від 10.1972), № 27/532 (від 12.1972), № 19/13 (367) (від 1964). — С. 16; 26/516

(від 4.1971). — С. 21-22; № 26/521 (від 9.1971). — С. 24-25, щомісячник, Hospitaalstraat 3, Ghent

«Патриот. Орган Центрального правления союза советских граждан в Бельгии. Le Patriote.

Revue mensuelle de L'Union des citoyens soviétiques en Belgique» (35/619 (12.1980), 36/619-620

(1-2.1981), 36/628-629 (9-10.1981), 36/626-627 (7-8.1981), 36/630 (11.1981), 37/637-638

(7-8.1982), 38/643 (3.1983), 38/644 (4.1983), 39/651-652 (3-4.1984), 39/656 (6.1984), 39/650

(10.1984), 40/663 (3.1985), 40/670 (10.1985). Hospitaalstraat 3, Ghent.

¹ Ця стаття — переклад з: *Venken M. Bodily memory: Introducing Immigrant Organizations and the Family//History of the Family. An International Quarterly. — Special issue: Families, Foreignness, Migration. Now and Then/Ed. by M. Venken, L. Beyers, I. Goddeeris. — 2009. — Vol. 14. — Pp. 150–164, з дозволу Авторки й видавництва «Elsevier».*

² Історію Першої панцерної дивізії зазвичай виводять від 10-ї бригади кінноти, яку було сформовано в Польщі 1938 р. Однак власне Першу панцерну дивізію було сформовано лише 1942 р. в Шотландії, а в серпні 1944 р. вона долучилася до воєнних дій у Нормандії. (*Прим. пер.*)

³ *Van Poucke G. La première division blindée polonaise en Belgique, septembre 1944. Union des fraternelles de l'Armée secrète. — Brussels, 1990.*

⁴ *Goddeeris I. De Poolse migratie in België 1945–1950. Politieke mobilisatie en sociale differentiatie. — Amsterdam, 2005. — Pp. 43–50.*

⁵ *Ulrich H. Zwangarbeiter in Der Deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. Ein Überblick //De Verplichte tewerkstelling in Duitsland. Le Travail Obligatoire en Allemagne, 1942–1945 /Ed. by Navorsings- en Studiecetrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (CREHSGM / NCWO). — Brussels, 1993. — S. 168–171.*

⁶ *Tavenier R. Russen in België na 1945//Russische beer en de Belgische leeuw: drie eeuwen Russische aanwezigheid in België/Ed. by E. Waegemans. — Leuven, 2005. — P. 129.*

⁷ *Luuyckx L. De gedwongen repatriëring van Sovjetburgers aan de vooravond van de Koude Oorlog (1944–1949) (неопублікована магістерська праця). — Ghent, 2005. — P. 153–169; *Venken M., Goddeeris I. The Nationalization of Identities: Ukrainians in Belgium, 1920–1950//Journal of Ukrainian Studies. — 2006. — Vol. 31. — P. 98.**

⁸ *Archive the Belgian Aliens Police, спр. 373, 13.6.1945 та 21.6.1945; Archive Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (Центр історичних досліджень і документування війни та сучасного суспільства), далі SOMA, архів управління спеціального уповноваженого з репатріації, AA 690 20 (2), 21.6.1945.*

⁹ *Caestecker F. Vluchtelingenbeleid in de naoorlogse periode. — Brussels, 1992. — P. 109.*

¹⁰ *Creighton C. The Rise of the Male Breadwinner Family: A Reappraisal//Comparative Studies in Society and History. — Vol. 38. — 1996. — P. 310.*

¹¹ *Pateman C. The Sexual Contract. Stanford California, 1998. — P. 155.*

¹² *Rüsen J. Holocaust Memory and Identity Building: Metahistorical Considerations in the Case of (West) Germany//Disturbing remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century/Ed. by M. S. Roth, C. G. Salas. — Los Angeles, 2001. — P. 254.*

¹³ *Abbott H. P. The Cambridge Introduction to Narrative. Cambridge, 2002. — P. 13.*

¹⁴ *Ashplant T. G., Dawson G., Roper M. The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics//The Politics of War Memory and Commemoration/Ed. by T. G. Ashplant; G. Dawson; M. Roper. — London and New York, 2000. — P. 61; *Niven B. The Buchenwald Child. Truth, Fiction and Propaganda. — Rochester, New York, 2007. — P. 214–215.**

¹⁵ *Lagrou P. The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965. Cambridge, 2000. — P. 5; *Suleiman S. R. Crises of Memory and the Second World War. Cambridge, Mass., London, 2006. — P. 14; *Tumarkin N. The Living & The Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. New York, 1994. — P. 50.***

¹⁶ *Lagrou P. The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965. — Cambridge, 2000. — Pp. 285, 291.*

¹⁷ Тут і далі висловом «спогади» передано англійське «memories», що складно

піддається перекладу. (Прим. пер.)

¹⁸ Bernard-Donals M. Beyond the Question of Authenticity: Witness and Testimony in the Fragments Controversy//Publications of the Modern Language Association. — 2001. — Vol. 116. — P. 1313.

¹⁹ Culbertson R. Embodied Memory, Transcendence, and Telling: Recounting Trauma, Re-establishing the Self//New Literary History. — 1995. — Vol. 26. — Pp. 169–170.

²⁰ Connerton P. How Societies Remember. — Cambridge, 1989. — P. 72; Halbwachs M., Elchardus M. Het collectief geheugen. — Leuven, 1991.

²¹ Roodenburg H. Pierre Bourdieu. Issues of Embodiment and Authenticity//Etnofoor. — 2004. — Vol. 17. — P. 217.

²² Тут і далі цим терміном передано англійське «performances»; адже слово «представлення» дозволяє передати значення не лише «вистави», але й «репрезентації». (Прим. пер.)

²³ Connerton P. How Societies Remember. Cambridge, 1989. — P. 103.

²⁴ Roodenburg H. Pierre Bourdieu. Issues of Embodiment and Authenticity//Etnofoor. — 2004. — Vol. 17. — P. 219.

²⁵ LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. — London, 2005. — P. 86–89.

²⁶ Levy D., Sznajder N. The Politics of Commemoration: The Holocaust, Memory and Trauma. 2007. [WWW document]. <http://www.sunysb.edu/sociology/faculty/Levy/> (вересень 2008). — P. 2.

²⁷ Timarkin N. The Living & The Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. — New York, 1994. — P. 121.

²⁸ Judi T. Na de Oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945. Amsterdam/Antwerp, 2006. — P. 1000; Orla-Bukowska A. New Threads on an Old Loom. National Memory and Social Identity in postwar and post-communist Poland//The Politics of Memory in Postwar Europe/Ed. by R. N. Lebow; W. Kansteiner; C. Fogu. — Durham and London, 2006. — P. 191; Suleiman S. R. Crises of Memory and the Second World War. — Cambridge, Mass., London, 2006. — P. 106–107.

²⁹ Withuis J. Na het kamp: Vriendschap en Politieke Strijd. — Amsterdam, 2005. — P. 418.

³⁰ Stanley J. Involuntary commemorations: post-traumatic stress disorder and its relationship to war commemoration//The Politics of War Memory and Commemoration /Ed. by T. G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper. — London and New York, 2000.

³¹ Withuis J. De onstuitbare opmars van het psychotrauma//De Volkskrant, Het Betoog. — 2006. — Vol. 13.5.2006.

³² Erikson K. A New Species of Trouble: Explorations in Disaster, Trauma, and Community. — New York, 1994. — P. 231.

³³ Alexander J. Toward a Theory of Cultural Trauma//Cultural Trauma and Collective Identity/Ed. by J. Alexander. — Berkeley, 2004. — P. 1.

³⁴ Там само. — P. 2.

³⁵ LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. — London, 2005. — P. 79; Levy D., Sznajder N. The Politics of Commemoration: The Holocaust, Memory and Trauma. 2007. [WWW document]. <http://www.sunysb.edu/sociology/faculty/Levy/> (вересень 2008). — P. 3.

³⁶ LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. — London, 2005. — P. 76.

³⁷ *Ashplant T. G., G. Dawson, M. Roper.* The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics//The Politics of War Memory and Commemoration/Ed. by T. G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper. — London and New York, 2000. — P. 44; *Vertreibungen* europäisch erinnern? Historische Erfahrungen — Erinnerungspolitik — Zukunftskonzeptionen/ Bingen D., Borodziej W., Troebst Stefan (Hrsg.). — Wiesbaden, 2003. — P. 19; *Hass M.* The Politics of Memory in Germany, Israel and the United States of America. (Working Paper Series 9). — Washington, 2004. — P. 33.

³⁸ *Levy D.; Sznajder N.* The Politics of Commemoration: The Holocaust, Memory and Trauma. [WWW document]. <http://www.sunysb.edu/sociology/faculty/Levy/> (вересень 2008). — P. 7.

³⁹ *Hass M.* The Politics of Memory in Germany, Israel and the United States of America. (Working Paper Series 9). — Washington, 2004. — P. 33; *Levy D.; Sznajder N.* The Politics of Commemoration: The Holocaust, Memory and Trauma. [WWW document]. <http://www.sunysb.edu/sociology/faculty/Levy/> (вересень 2008). — P. 5.

⁴⁰ *Withuis J.* De onstuitbare opmars van het psychotrauma//De Volkskrant, Het Betoog. — 2006. — Vol. 13.5.2006. — P. 18, 420.

⁴¹ *Ashplant T. G., Dawson G., Roper M.* The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics//The Politics of War Memory and Commemoration /Ed. by T. G. Ashplant; G. Dawson, M. Roper. — London and New York, 2000. — P. 63.

⁴² *Noakes L.* Review: Gender, War and Memory: Discourse and Experience in History //Journal of Contemporary History. — Vol. 36. — P. 664.

⁴³ *Diamond H.* Women and the Second World War in France 1939–1948. Choices and Constraints. — Harlow, 1999.

⁴⁴ *Schwegman M.* “Oorlogsgeschiedschrijving en seksueel geweld. Het probleem van de historisering van het vrouwelijke slachtofferschap// Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. — 1995. — Vol. 15. — P. 147.

⁴⁵ *Noakes L.* “Review: Gender, War and Memory: Discourse and Experience in History //Journal of Contemporary History. — 2001. — Vol. 36. — P. 666.

⁴⁶ *Vassallo H.* Embodied Memory: War and the Remembrance of Wounds in Nina Bouraoui and Leïla Sebbar//Journal of War and Culture Studies. — 2008. — Vol. 1. — P. 199.

⁴⁷ *Ringelheim J.* Genocide and Gender: a Split Memory//Gender and Catastrophe /Ed. by R. Lentin. — London, 1997. — P. 18.

⁴⁸ *Duchen C., Bandhauer-Schöffmann I.* Introduction//When the War was Over: Women, War and Peace in Europe, 1940–1956/Edited by C. Duchon, I. Bandhauer-Schöffmann. — London, 2004. — P. 7.

⁴⁹ *Herzog D.* Sexuality, Memory, Morality//History & Memory. — 2005. — Vol. 17. — P. 238.

⁵⁰ *Venken M.* Straddling The Iron Curtain? Migrants' War Memories. — Leuven, 2008 (неопублікована дисертація).

⁵¹ *Kuromiya H.* Re-examining Opposition under Stalin: Further Thoughts//Europe-Asia Studies. — 2004. — Vol. 56. — Pp. 309–314.

⁵² *Merridale C.* Ivans Oorlog. Leven en dood in het rode Leger, 1939–1945. — Amsterdam, 2007.

⁵³ Von Plato A., Leh A., Thonfeld Ch. Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangarbeit im internationalen Vergleich. — Wien, Köln, Weimar, 2008.

⁵⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. — Москва, 2002; Smith K. E. Remembering Stalin's Victims. Popular Memory and the End of the USSR. — Ithaca and London, 1996.

⁵⁵ Grinchenko G. Oral Histories of Former Ukrainian "Ostarbeiter". Preliminary Results of Analysis//Hitler's Sklaven/Ed. by A. Von Plato and others. — Wien, Köln, Weimar, 2008.

⁵⁶ Див., для прикладу, інтерв'ю з Венді 11 листопада 2006 р. (110:113 — тут і далі посилання на номери рядків у транскрипті); інтерв'ю з Перрі 18 вересня 2006 (136:157). Усім інформантам було дано вигадані імена. Усі подані в статті інтерв'ю є власністю авторки.

⁵⁷ Figs O. Fluisteraars. Leven onder Stalin. — Amsterdam, 2007. — P. 2.

⁵⁸ Archive BVPO, лист Стефана Абрама до Відділу охорони здоров'я та соціальної безпеки Ньюкасла від 7.12.1976.

⁵⁹ LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. — London, 2005. — P. 22.

⁶⁰ Бісіноз — професійна хвороба легень, спричинена постійним вдиханням пилу. (Прим. пер.).

⁶¹ Розмова з теперішнім президентом БАПВ Влацлавом Стиранкою від 27.12.2005.

⁶² Тут гра слів: англ. shut up — багатозначний вислів, який рівночасно означає «закривати», «ув'язнювати» та спонукання до мовчання («замовчи!»). (Прим. пер.).

⁶³ Розмова з теперішнім президентом БАПВ Влацлавом Стиранкою від 27.12.2005.

⁶⁴ Venken M. Constructie en receptie van het collectieve geheugen bij enkele gewezen divisiesoldaten in België. De Koude Oorlog in praktijken//Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/Reveu belge d'histoire contemporaine. — 2007. — Vol. 37. — Pp. 387–417.

⁶⁵ Інтерв'ю з Домініком від 26 листопада 2005 (68:92).

⁶⁶ LaCapra D. Writing History, Writing Trauma. — London, 2005. — P. 21.

⁶⁷ Див. також інтерв'ю з Маріушем від 2 грудня 2005 р. (153:156); інтерв'ю з Даміаном від 13 лютого 2006 р. (164:168).

⁶⁸ Інтерв'ю з Чеславом Кайпусом від 7 листопада 2005 р. (04:07).

⁶⁹ Kajpus Cz., Van Dam O. Non omnis moriar. Het verhaal van Czeslaw Kajpus, officier bij de Eerste Poolse Pantserdivisie en de bevrijding van 1944. — Leuven, 1996.

⁷⁰ Verstockt B. Vechten voor geen Vaderland. — Brussels: Vlaams Audiovisueel Fonds, co-production VRT, 2004.

⁷¹ У наступних інтерв'ю не було згадок про військовий досвід тілесних ушкоджень: інтерв'ю з Артуром від 14 липня 2005 р.; інтерв'ю зі Славомиром від 6 грудня 2005 р.; інтерв'ю з Валдеком від 25 листопада 2005 р.; інтерв'ю з Яцеком від 6 грудня 2005 р. У наступному інтерв'ю є непрямі алюзії на військовий досвід тілесних ушкоджень, подібні до Кайпусових: інтерв'ю з Рафалом (22:28).

⁷² Verstockt B. Vechten voor geen Vaderland. — Brussels: Vlaams Audiovisueel Fonds, co-production VRT, 2004.

⁷³ Нотатки щодо інтерв'ю з Сенді від 14 лютого 2006 р.

⁷⁴ Інтерв'ю з Сенді від 14 лютого 2006 р. (1:71).

⁷⁵ Там само (72:84).

⁷⁶ Там само (219:222).

⁷⁷ Там само (165:169).

⁷⁸ Там само (175:189).

⁷⁹ Schwarze G. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder. — Essen, 1997. — P. 173.

⁸⁰ Інтерв'ю з Деббі від 20 липня 2006 р. (224:239).

⁸¹ Нотатки щодо інтерв'ю з Деббі від 20 липня 2006 р.

⁸² Кизилов М. Боль коротких встреч. — Москва, 1992. — С. 38–40, 46–57, 81–83, 96–111.

⁸³ Замітки щодо включеного спостереження від 19 лютого 2007 р.

⁸⁴ *Советский патриот*. Орган Центрального правления союза советских граждан в Бельгии. *Le Patriote Soviétique. Revue Bimensuelle de l'Union des citoyens soviétiques en Belgique*. — № 19/13 (367). — С. 16; № 26/516 (4.1971). — С. 21–22; № 26/521 (9.1971). — С. 24–25; *Патриот*. Орган Центрального правления союза советских граждан в Бельгии. *Le Patriote. Revue mensuelle de L'Union des citoyens soviétiques en Belgique*. — № 36/628–629 (від 9-10.1981). — С. 22; № 36/630 (від 11.1981). — С. 18; № 39/651–652 (від 3–4.1984). — С. 21.

Переклад з англійської Ірини Склокіної

Machteld VENKEN

Bodily Memory:

Introducing Immigrant Organizations and the Family

This is an article about war survivors who ended up in migration in the aftermath of World War II: former Division soldiers from Poland and former Ostarbeiterinnen who settled in Belgium. It analyzes how these migrants dealt in their post-war lives with experiences of harm to their bodies undergone during the war. Often, attempts to ascribe meaning to the physical and/or psychological remnants of this harm were not made through words, but through non-verbal performances. However, such bodily memory could also, consciously or not, become socialized. In this article, I investigate the performance of bodily memory over time within two of the migrants' social entities: immigrant organizations and families, focusing in particular on their interaction.